

f- prvky

Periodická tabulka chemických prvků

<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>	<u>7</u>	<u>8</u>	<u>9</u>	<u>10</u>	<u>11</u>	<u>12</u>	<u>13</u>	<u>14</u>	<u>15</u>	<u>16</u>	<u>17</u>	<u>18</u>
<u>H</u>	<i>(přehled)</i>																<u>He</u>
<u>Li</u>	<u>Be</u>											<u>B</u>	<u>C</u>	<u>N</u>	<u>O</u>	<u>F</u>	<u>Ne</u>
<u>Na</u>	<u>Mg</u>											<u>Al</u>	<u>Si</u>	<u>P</u>	<u>S</u>	<u>Cl</u>	<u>Ar</u>
<u>K</u>	<u>Ca</u>	<u>Sc</u>	<u>Ti</u>	<u>V</u>	<u>Cr</u>	<u>Mn</u>	<u>Fe</u>	<u>Co</u>	<u>Ni</u>	<u>Cu</u>	<u>Zn</u>	<u>Ga</u>	<u>Ge</u>	<u>As</u>	<u>Se</u>	<u>Br</u>	<u>Kr</u>
<u>Rb</u>	<u>Sr</u>	<u>Y</u>	<u>Zr</u>	<u>Nb</u>	<u>Mo</u>	<u>Tc</u>	<u>Ru</u>	<u>Rh</u>	<u>Pd</u>	<u>Ag</u>	<u>Cd</u>	<u>In</u>	<u>Sn</u>	<u>Sb</u>	<u>Te</u>	<u>I</u>	<u>Xe</u>
<u>Cs</u>	<u>Ba</u>	*	<u>Hf</u>	<u>Ta</u>	<u>W</u>	<u>Re</u>	<u>Os</u>	<u>Ir</u>	<u>Pt</u>	<u>Au</u>	<u>Hg</u>	<u>Tl</u>	<u>Pb</u>	<u>Bi</u>	<u>Po</u>	<u>At</u>	<u>Rn</u>
<u>Fr</u>	<u>Ra</u>	**	<u>Rf</u>	<u>Db</u>	<u>Sg</u>	<u>Bh</u>	<u>Hs</u>	<u>Mt</u>	<u>Ds</u>	<u>Rg</u>	<u>Cn</u>	<u>Uut</u>	<u>Fl</u>	<u>Uup</u>	<u>Lv</u>	<u>Uus</u>	<u>Uuo</u>

*Lanthanoidy La Ce Pr Nd Pm Sm Eu Gd Tb Dy Ho Er Tm Yb Lu

**Aktinoidy Ac Th Pa U Np Pu Am Cm Bk Cf Es Fm Md No Lr

Lanthanoidy

Atomové číslo	Název prvku	Chemická značka
57	<u>Lanthan</u>	La
58	<u>Cer</u>	Ce
59	<u>Praseodym</u>	Pr
60	<u>Neodym</u>	Nd
61	Promethium	Pm
62	<u>Samarium</u>	Sm
63	<u>Europium</u>	Eu
64	<u>Gadolinium</u>	Gd
65	<u>Terbium</u>	Tb
66	<u>Dysprosium</u>	Dy
67	<u>Holmium</u>	Ho
68	<u>Erbium</u>	Er
69	<u>Thulium</u>	Tm
70	<u>Ytterbium</u>	Yb
71	<u>Lutecium</u>	Lu

Pozn. Pm je pouze radioaktivní a v přírodě se nevyskytuje

Lanthanoidová kontrakce

- Jako **lanthanoidovou kontrakci** označujeme jev, kdy se s postupným zvyšováním atomového čísla prvku zmenšuje poloměr následujících atomů. Ve skupině lanthanoidů je tento trend zvláště markantní, pro první ze skupiny – **lanthan se uvádí atomový poloměr 1,061 Å a poslední lutecium pouze 0,848 Å.**
- V normálních řadách prvků naopak průměr atomu se zvyšujícím se atomovým číslem roste. V případě lanthanoidů se postupné zmenšování atomového poloměru vysvětluje tím, že elektrony doplňované postupně do orbitalu $4f$ vykazují nízké stínění kladného náboje atomového jádra, a tak s přibývajícím atomovým číslem a tím i počtem protonů v jádře roste efektivní náboj jádra působící přitažlivou silou na elektrony.
- **Důsledky:** velmi podobné chemické vlastnosti, omezené možnosti separace, funguje kapalinová extrakce a ionexy. Využívá se minimálních rozdílů v hodnotách konstant stability komplexů.

Výskyt lanthanoidů

Monazity - minerály na bázi fosforečnanů patří $(\text{Ce, La, Th, Nd, Y})\text{PO}_4$,

Bastnäzity – směsné fluorouhličitaný $(\text{Ce, La, Y})\text{CO}_3\text{F}$

Použití lanthanoidů

- **Metalurgie** - jejich vysoká afinita ke kyslíku se uplatní při odkysličování roztavených kovů a malé přídavky lanthanoidů do různých slitin mají vliv na výsledné mechanické vlastnosti produktu. Například oceli nebo litina pak vykazují vyšší tvárnost a kujnost a mají vyšší mechanickou odolnost proti nárazu.
- **Sklářský průmysl**. Přídavky malých množství různých lanthanoidů mění index lomu vyrobeného skla, působí odbarvování a čerění skloviny, upravují absorpční vlastnosti skla pro světlo různých vlnových délek a podobně.
- Při výrobě barevných **televizních obrazovek** jsou především sloučeniny europia, terbia a yttria jako luminofor.
- **Vysoký účinný průřez pro zachyt neutronů** a slouží proto jako součást slitin pro výrobu moderátorových tyčí pro regulaci provozu jaderných reaktorů.
- Nd a Sm silné permanentní magnety jsou vyráběny se slitin a sloučenin
- Velmi významný je podíl různých lanthanoidů v materiálech pro **výrobu laserů**.
- **Katalyzátory** na bázi lanthanoidů se používají i v petrochemii při krakování ropy a dalších výrobcích organické syntetické chemie.

Aktinoidy, uran

<u>Atomové číslo</u>	<u>Název prvku</u>	<u>Chemická značka</u>
89	<u>Aktinium</u>	Ac
90	<u>Thorium</u>	Th
91	<u>Protaktinium</u>	Pa
92	<u>Uran</u>	U
93	<u>Neptunium</u>	Np
94	<u>Plutonium</u>	Pu
95	<u>Americium</u>	Am
96	<u>Curium</u>	Cm
97	<u>Berkelium</u>	Bk
98	<u>Kalifornium</u>	Cf
99	<u>Einsteinium</u>	Es
100	<u>Fermium</u>	Fm
101	<u>Mendelevium</u>	Md
102	<u>Nobelium</u>	No
103	<u>Lawrencium</u>	Lr

Obecné chemické a fyzikální vlastnosti

- nestálé
- mnoho izotopů
- radioaktivní s poločasem rozpadu mnohem nižším než má uran
- obsahují valenční elektrony v orbitalu 5f (s výjimkou aktinia a thoria)
- prvky za uranem se nazývají transurany a musí být vyráběny v urychlovačích nebo v **jaderných reaktorech**

Využití

v případě uranu a plutonia jako jaderné palivo a jaderné zbraně.

Thorium a uran

^{232}Th , ^{235}U , ^{238}U , $^{244}\text{Pu}(?)$ – dlouhé poločasy přeměny

Thorium (1 izotop)	Uran (3 izotopy)
Hojný výskyt, ale rozptýlené	
▪ Monazitové písky (fosforečnany kovů vzácných zemin a Th)	▪ Karnotit $\text{K}_2(\text{UO}_2)_2(\text{VO}_4)_2 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ ▪ Uraninit (smolinec) U_3O_8
▪ Nukleární nestabilita (α-zářiče, samovolné štěpení) ▪ V rozptýleném stavu pyroforické ▪ Oxidační stavy: Th - IV, U - III, IV, V (v UO_2^+, VI v UO_2^{2+} - solí jsou žluté) ▪ Reagují s většinou nekovů ▪ Relativně odolné vůči působení alkálií ▪ Rozpustné v konc. HCl, HNO_3	

Sloučeniny thoria

ThO₂ t.t. 3390 °C – nejvýše tající oxid – žáruvzdorné materiály)

Halogenidy: ThX₄ (všechny)

Soli thoričité (např. síran, dusičnan)

Sloučeniny uranu

Oxidy: UO₂ UO₃ U₃O₈ U₂O₅ nestechiometrický

Směsné oxidy: M'U₂O₇ M₂UO₄ a další

Halogenidy: UX₃ až po UX₅ (všechny) ; UF₆ a UCl₆

Kyselina uranová a uranany, příp. isopolyanionty

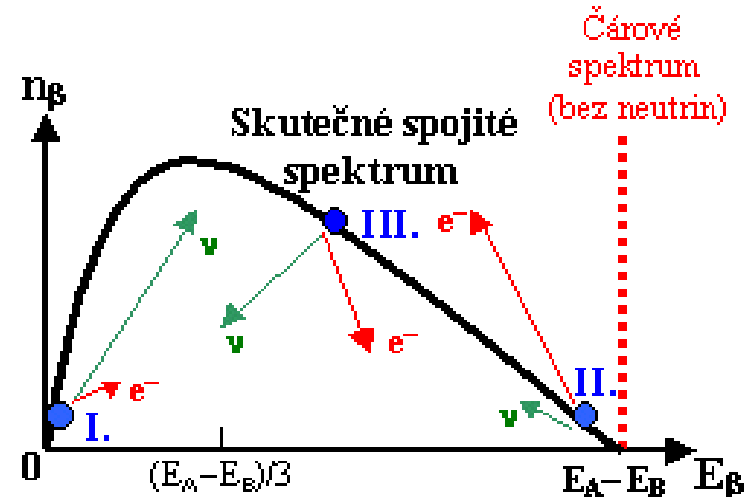
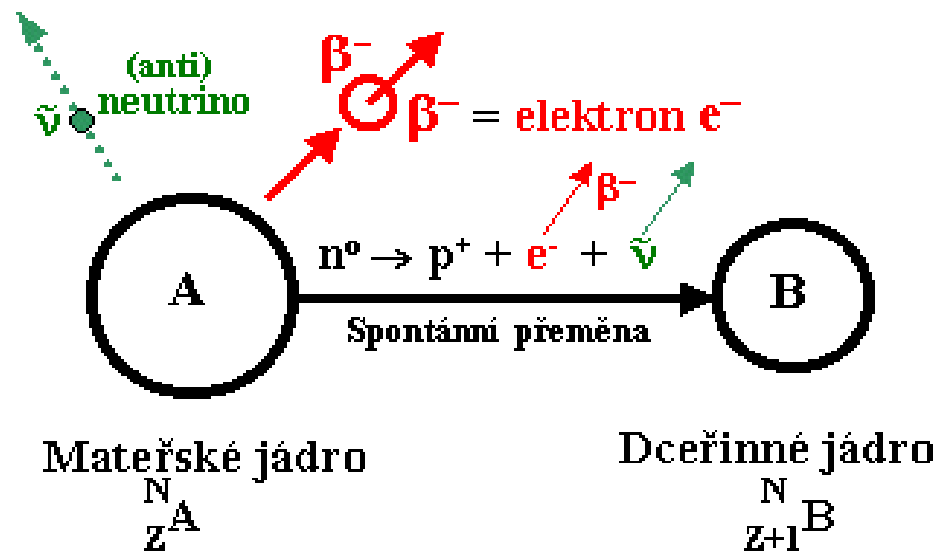
Soli uranylu UO₂²⁺

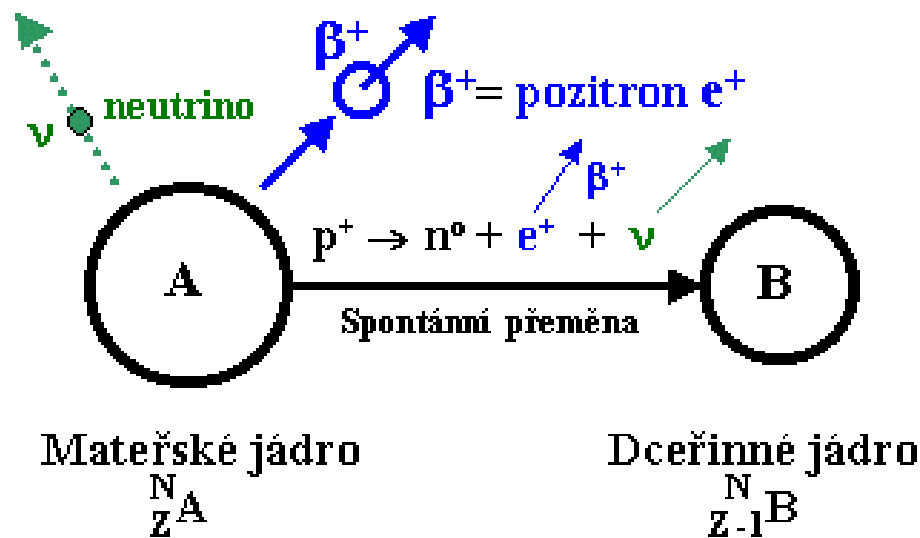
Typy radioaktivních přeměn

Elementární částice při radioaktivní přeměně	Symbol částice	Typ radioaktivního rozpadu
jádro ${}^4_2\text{He}$ (helion)	α	α - proces
elektron pozitron (kladný elektron)	β^- β^+	β - proces (negatronová nebo pozitronová přeměna)
foton	γ	γ - proces
neutron	n	samovolné štěpení

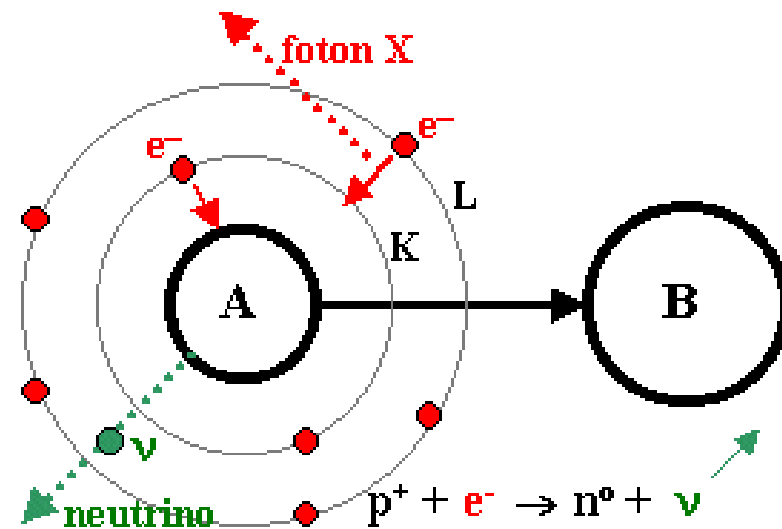
Radioaktivita β^-

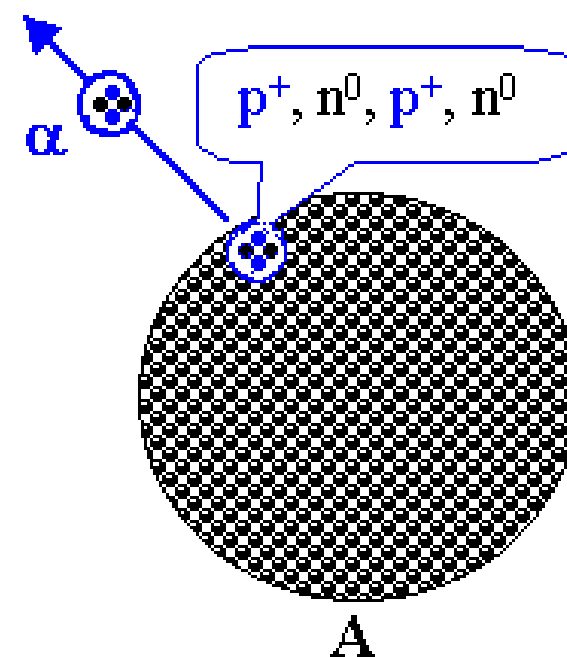
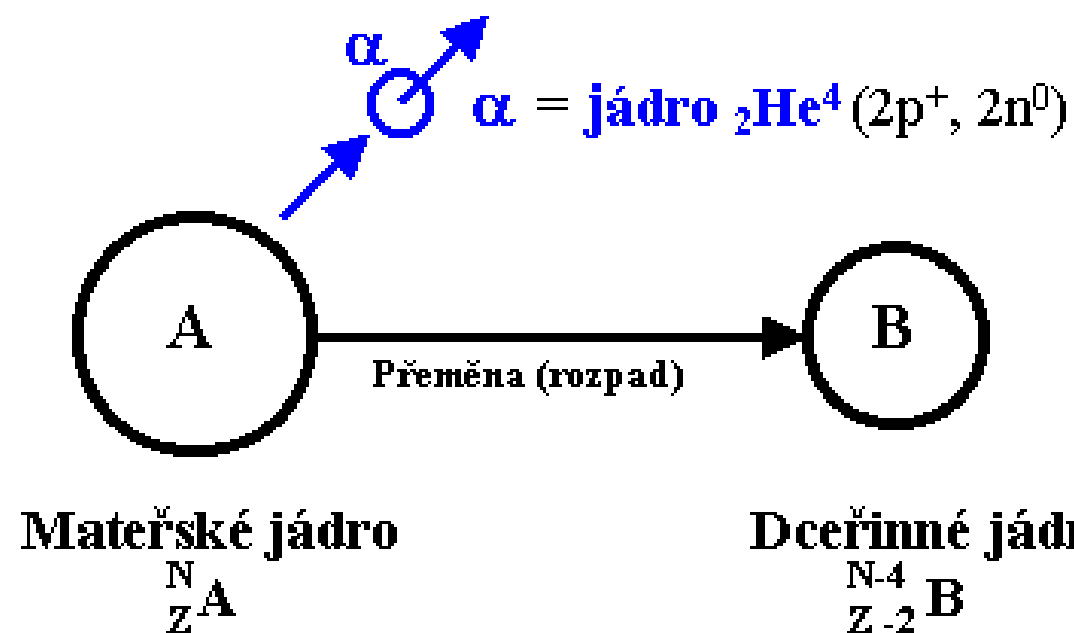
Radioaktivita β^+

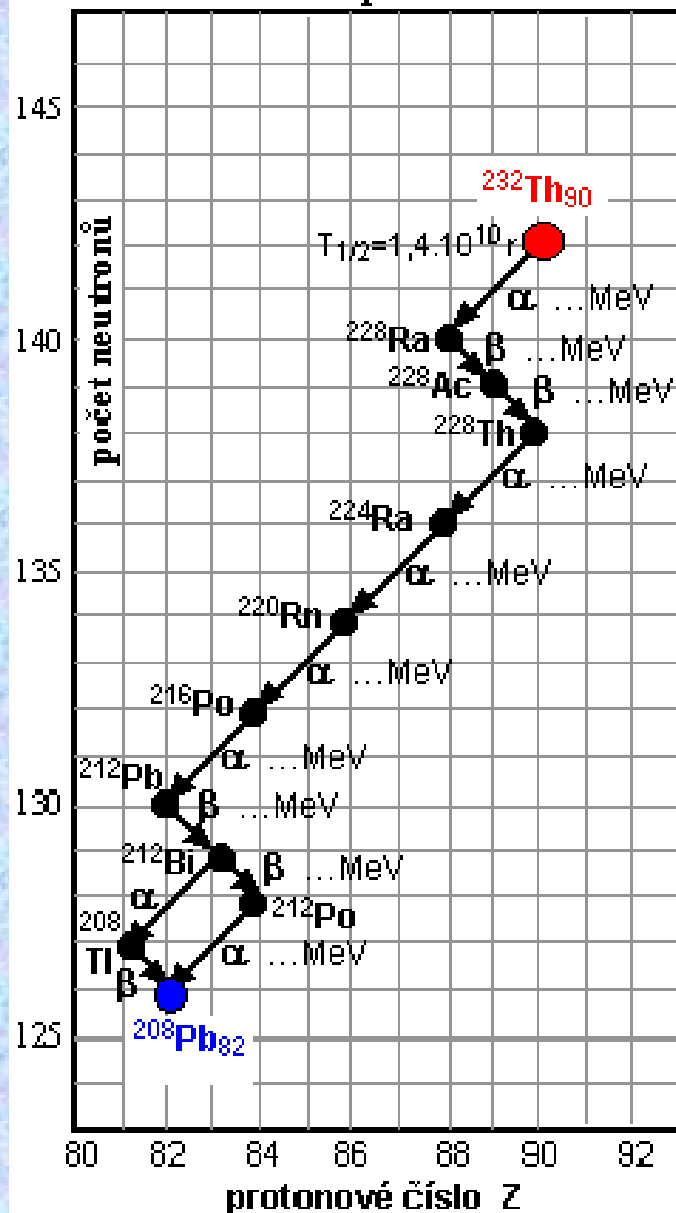
Elektronový záchyt

Radioaktivita α

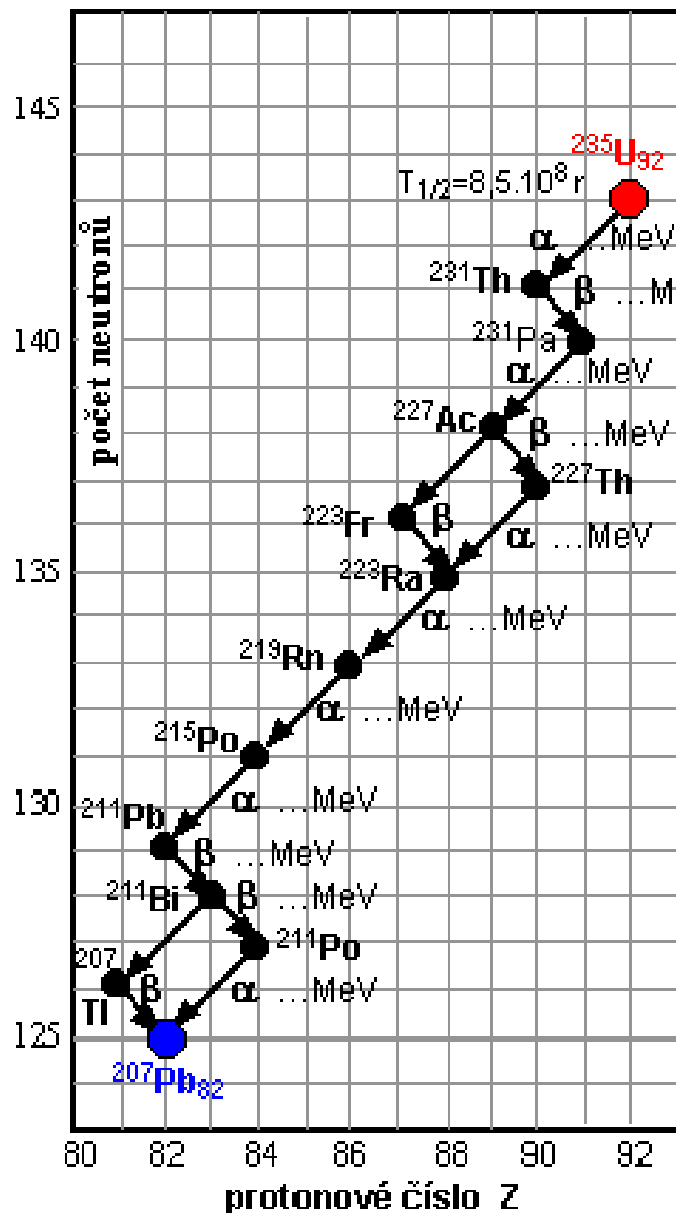

Thoriová rozpadová řada

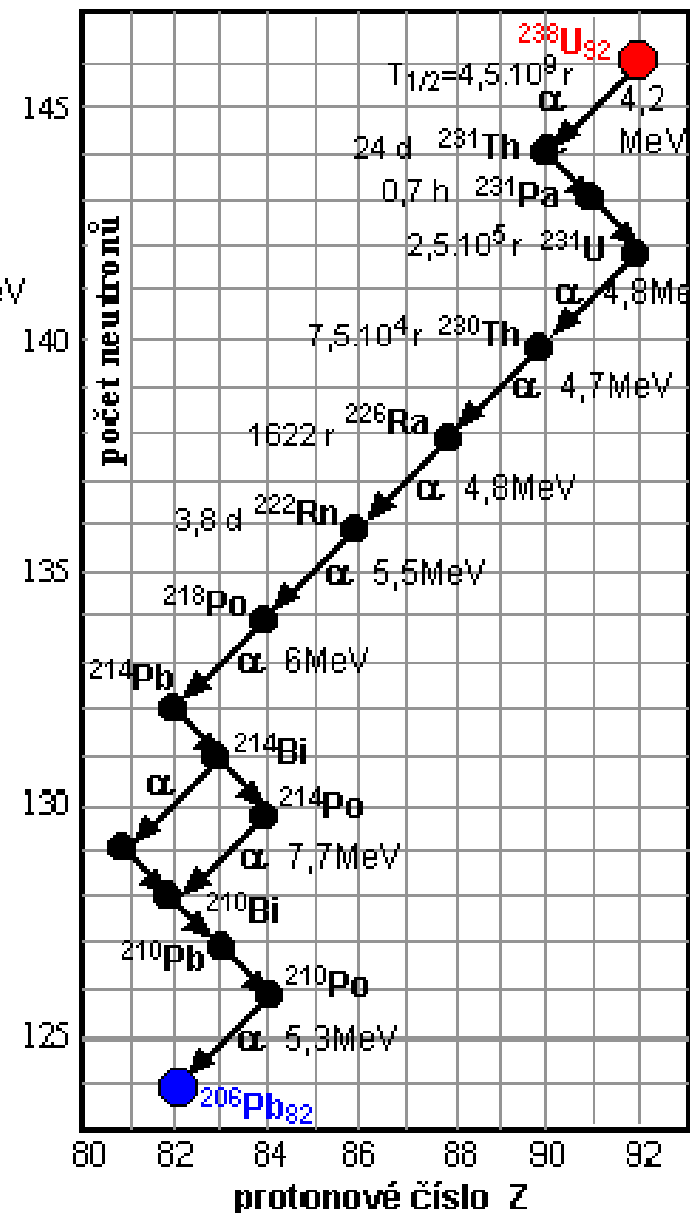
n+0

Uranová řada ²³⁵U

n+3

Uranová řada ²³⁸U

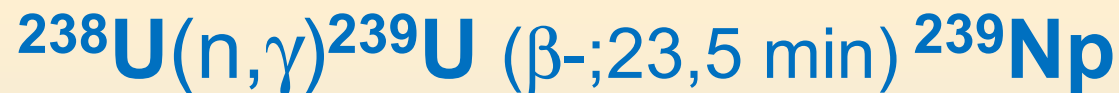

n+2

existuje i umělá **řada neptuniová** (začíná ²³⁷Np, končí ²⁰⁹Bi, neobsahuje izotop radonu)

n+1

Výroba lehčích transuranů ($Z \leq 100$)

⇒ při provozu jaderného reaktoru se v proto v palivu, které je převážně tvořeno ^{238}U , hromadí sekundární štěpný materiál

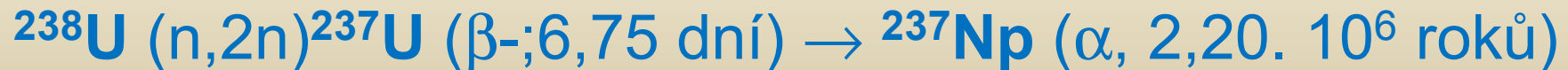
Z tohoto nuklidu mohou při delším ozařování vznikat záchytem neutronu i další radionuklidy

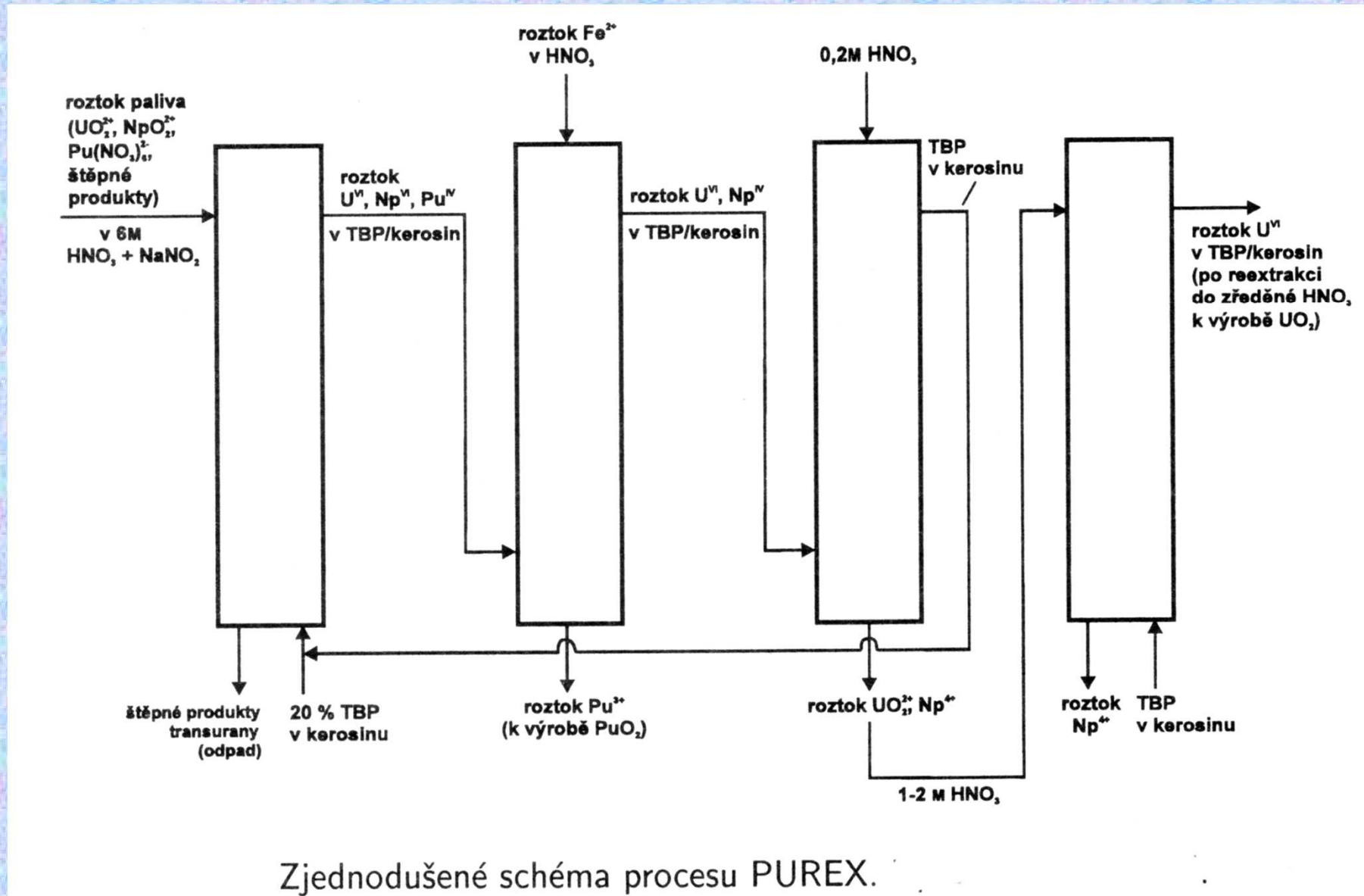
V jaderném palivu termického reaktoru, který pracuje na principu štěpení ^{235}U , se hromadí ^{237}Np (počáteční nuklid neptuniové řady)

Z matričního ^{238}U vzniká rovněž ^{237}Np

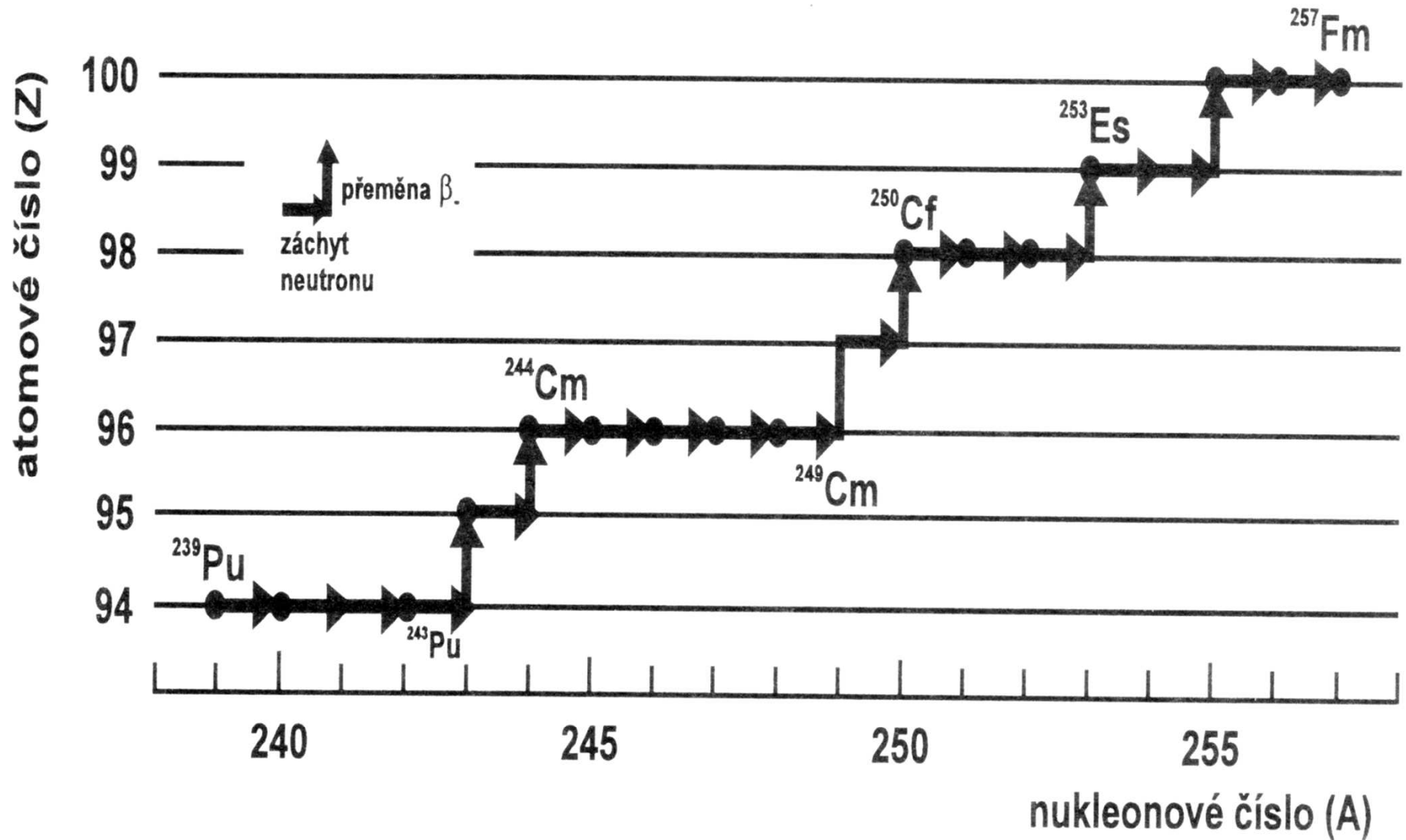
Získávání neptunia a plutonia z ozářeného paliva (Proces PUREX)

Zjednodušené schéma procesu PUREX.

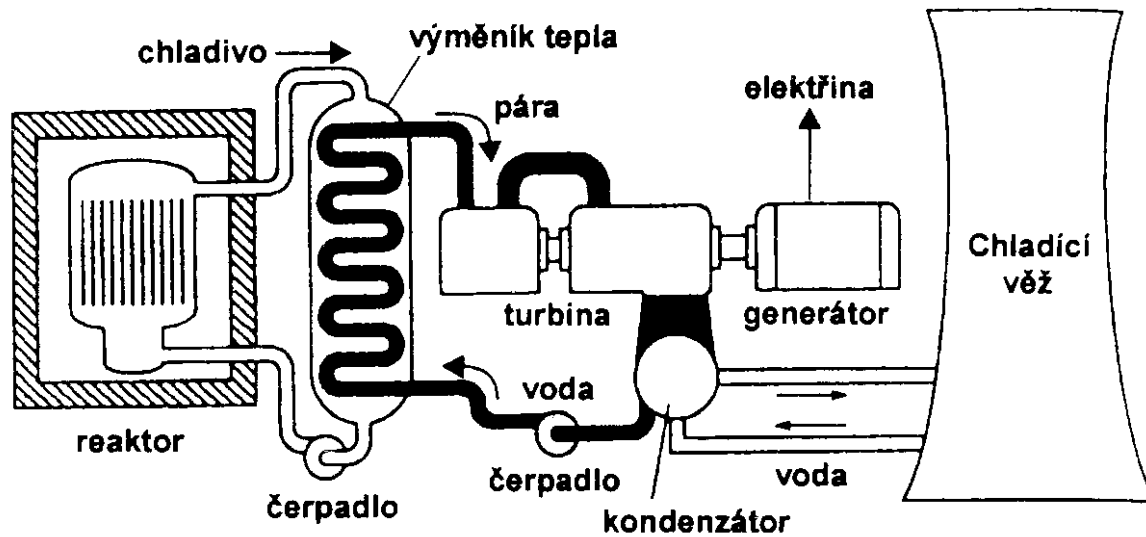
- využívá se rozdílů v redoxním chování U, Np a Pu
- extrakce se provádí TBP (tri n-butylfosfát) v kerosinu
- nutno dbát na to, aby se nenahromadilo někde kritické množství Pu (pro nasycený vodný roztok je to cca 500 g Pu)

Výroba těžších transuranů

Vznik transuranových prvků postupnými záchyty neutronů a přeměnami

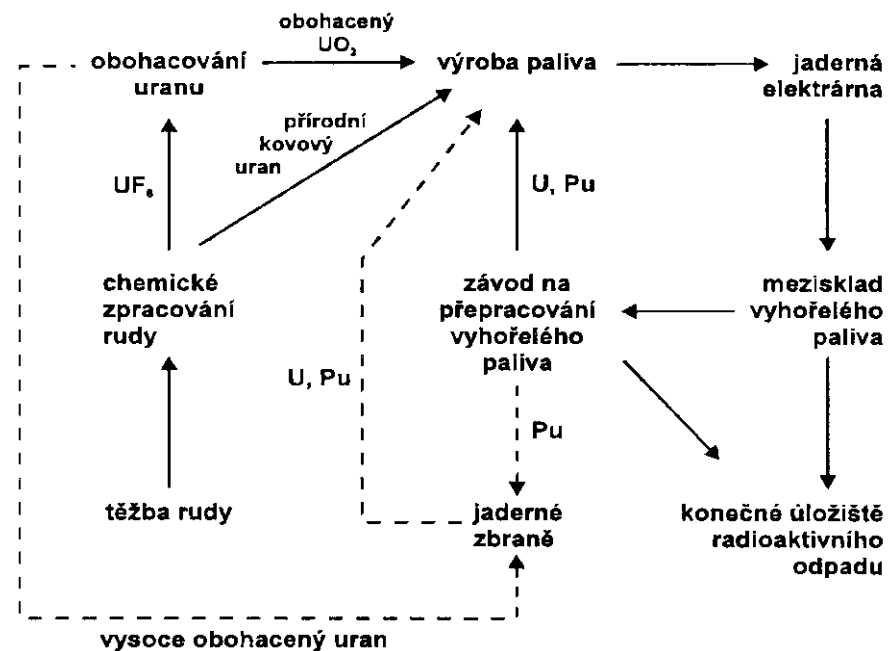

Schema dvouokruhové jaderné elektrárny

Schéma dvouokruhové jaderné elektrárny.

Palivový cyklus

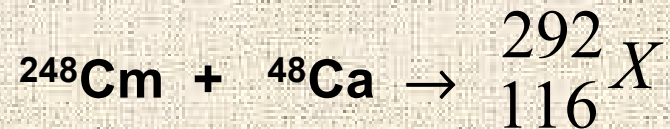

Palivový cyklus. (Čárkovane je zakresleno využití vojenského štěpného materiálu pro výrobu paliva.)

Supertěžké prvky

jejich existence byla předpovězena na základě výpočtů z kapkového modelu jádra **N=184 , Z=114**

- extrapolací bylo zjištěno, že další zaplněná neutronová a protonová slupka (dvojitě magické jádro)
- vypočtený poločas přeměny jádra ....~10⁹ roků
- ostrůvek stability – **supertěžké prvky (Z = 114, Z = 126)**
- očekávalo se, že i okolní jádra budou vykazovat relativně vysokou stabilitu cca 50 let existuje snaha nalézt tyto prvky v přírodě nebo je připravit jadernými reakcemi

- bylo zjištěno, že poločasy přeměny izotopů 107. – 112. prvku se s rostoucím počtem protonů nezvětšují (~ ms)
- **Nejdelší s poločasem přeměny T=19,5 s**
- příprava skutečně dlouhodobých izotopů supertěžkých prvků bude možná za použití nových urychlovačů (ve výstavbě) a nových na neutrony bohatých projektilů